

УДК 94(430).086“1933/1945”

Марина Михайлюк

канд. іст. наук, докторант

Інститут української археографії та джерелознавства

ім. М.С. Грушевського НАН України

01001, Україна, Київ, вул. Трьохсвятительська, 4

E-mail: m.mykhayluk@mail.ru

ЩОДЕННИКОВІ ЗАПИСИ ВІКТОРА КЛЕМПЕРЕРА ЯК ДЖЕРЕЛО ДЛЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ АНТИСЕМІТСЬКОЇ ПОЛІТИКИ В НАЦИСТСЬКІЙ НІМЕЧЧИНІ

Стаття присвячена щоденниковим записам німецького філолога єврейського походження В. Клемперера, в яких відображаються особливості антисемітської політики нацистського уряду. Особливість полягала в тому, що уряд у довоєнний період проводив непослідовну антиєврейську політику, на яку впливала міжнародна спільнота. Проте з початком Другої світової війни ситуація змінилася, і доля німецьких євреїв була остаточно вирішена. Становище євреїв залежало від їхньої «чистоти крові». Найбільше від нацистської політики страждали чистокровні євреї, в яких батьки мали єврейське походження, незалежно від релігійної орієнтації. Меншого утиску зазнавали напівкровки та євреї, які перебували у шлюбі з «арійцями». Саме особливості становища євреїв зі змішаних шлюбів на прикладі долі В. Клемперера і перебувають у центрі уваги даного дослідження. Акцентується на умовах його життя, думках про еміграцію, роздумах про депортації, на моральному та фізичному стані, побутових стосунках з «арійцями» за часів гітлерівського режиму.

Ключові слова: щоденникові записи, антисемітська політика нацистського уряду, побут, еміграція, депортації, морально-психологічний стан, німецько-єврейські стосунки.

Maryna Mykhailiuk

PhD in History, Doctoral

M.S. Hrushevsky Institute of Ukrainian

Archeography and Source Studies

of the National Academy of Sciences of Ukraine

4, Tr'okhsviatytel's'ka Street, Kyiv, 01001, Ukraine

E-mail: m.mykhayluk@mail.ru

VICTOR KLEMPERER'S DIARY ENTRIES AS A SOURCE FOR THE STUDY OF NAZI GERMANY'S ANTI-SEMITIC POLICY

In this article we are talking about the diary of the German philologist of Jewish origin Victor Klemperer, which displays the features of Nazi government's anti-Semitic policy. The peculiarity was that in pre-war period Nazi government carried inconsistent anti-Jewish policy, because she was influenced by the international public. With the outbreak of World War II things changed and the fate of German Jews was finally solved. The situation of Jews depended on their «purity of blood». Purebred Jews, both of whose parents were of Jewish origin, regardless of religious orientation, suffered the most under Nazi policies. The mongrels and Jews, who consisted in mixed marriages with «Aryans», were less exposed to pressure and persecution. The focus of this study is on situation of Jews from mixed marriages through the life story of V. Klemperer. The article accents conditions of his life, thoughts of emigration and reflections on deportation, moral and physical condition, household relations with «Aryans» in times of Hitler regime.

Keywords: *diary, anti-Semitic policy of the Nazi government, household living conditions, emigration, deportation, moral and psychological state, German-Jewish relations.*

На сьогодні історія Голокосту нараховує чималу кількість записів, які залишило по собі як доросле, так і підліткове єврейське населення європейського континенту часів нацистського режиму. Варто згадати опублікований і перекладений десятками мов світу щоденник Анни Франк. Відомі записи її ровесників та дорослих людей із розчленованої Польщі (Давида Рубіновича, Януша Корчака) та України (Сари Глейх, Юліуша Фоєрмана), окупованої Литви (Іцхака Рудашевського), Угорщини (Єви Хейман), Бельгії (Моше Флінкера) та ін. Опубліковані джерела особового походження дають можливість здійснити порівняльно-історичне дослідження політики нацизму щодо єврейського населення в окупованих європейських країнах.

Серед відомих джерел вирізняються роздуми німецького філолога єврейського походження Віктора Клемперера (9.10.1881, Ландсберг-на-Варті — 11.02.1960, Дрезден) — сина рабина, який 1912 р. охрестився і перейшов у протестантську церкву, напевно для того, щоб одружитися на німкені родом з Кенігсберга (Східна Пруссія / нині російський Калінінград) з музичною освітою. Сам же був спеціалістом із французької літератури, професором романської філології Дрезденського вищого технічного училища (1920–1935, 1945–1947). За часів нацистського режиму подружжя мешкало в Дрездені (Саксонія) та його околицях. У своїх

регулярних записах філолог акцентував увагу на антисемітській складовій державної політики гітлерівського уряду протягом 1933–1945 рр. Фіксував події із власного життя, поступове правове обмеження євреїв, чутки і розповіді сусідів, друзів, знайомих, аналізував майже всі антиєврейські заходи (бойкоту, погроми, примус до еміграції, депортації тощо), настрої серед єврейського та «арійського» населення в місті та на підприємствах, де він працював, їхню реакцію на внутрішню і зовнішню політику уряду Гітлера.

Записи В. Клемперера під назвою «Шлях життя» вперше побачили світ у Німеччині 1989 р., після зняття «залізної завіси» й об'єднання країни. 1995 р. в Мюнхені автору посмертно присуджено премію імені Ганса і Софі Шолль (учасників антинацистського Руху опору). 1998 р. двотомник щоденникових записів за 1933–1941 рр. і 1942–1945 рр. переклали російською мовою й видали у Москві¹.

Щоденник В. Клемперера є унікальним джерелом для дослідження особливостей нацистської політики щодо євреїв, які перебували в змішаному шлюбі з «арійцями». З приходом Гітлера до влади подружжя продовжувало жити разом. Нацисти до останнього не розділяли «змішані» родини, хоча певні обмеження все ж існували. Під час Другої світової війни таким парам заборонялося мешкати в одній кімнаті і з'являтися разом у громадських місцях (на вулицях, у крамницях, аптеках, ресторанах тощо). На окуповану Україну подібна практика не поширювалася. Знищенню підлягали всі особи єврейського походження та діти від «змішаних» шлюбів. Ґрунтовних досліджень про довоєнні стосунки євреїв з етнічними німцями поки що немає, тому може йтися лише про змішані (єврейсько-російські та єврейсько-українські) пари. Перші, здебільшого, проживали у містах, другі — у сільській місцевості.

Щоденникові записи В. Клемперера неодноразово згадувалися в працях зарубіжних та українських істориків, зокрема І. Деака, Н. Фрая, Д. Калчевої, Я. Грицака, О. Давлетова, а творчість як філолога перебувала у сфері наукових інтересів інших фахівців². Однак в історико-джерелознавчому контексті записи В. Клемперера поки що не стали предметом спеціального дослідження.

Я. Грицак, аналізуючи думки Іштвана Деака, пише про те, що причини відмови від депортації євреїв-чоловіків криються в заступницькій діяльності їх «арійських» дружин, які в березні 1943 р. провели масові демонстрації протесту проти винищення своїх чоловіків перед штабквартирою гестапо в Берліні — й гестапо поступилося³. Однак подібна думка є дискусійною, оскільки відомо, що депортації розпочалися задовго до цієї акції, і нацисти довго не мали сталого плану щодо «змішаних пар», тому їх доля розглядалася не лише на Ванзейській, але й інших кон-

ференціях, що відбулися 1942 р. Планувалося залишити на території Райху лише тих євреїв, хто погоджувався на стерилізацію, щоб не мати нащадків «не арійської крові». На решту очікувала ізоляція в таборах і гетто, на кшталт Терезієнштадту.

Метою дослідження є аналіз щоденникових записів німецького єврея, в яких розкриваються особливості внутрішньої антисемітської політики нацистського уряду.

Регулярні записи розпочинаються з січня 1933 р. За кілька місяців автор повідомив про заборону роботи Центрального союзу євреїв Тюрінгії через нібито критику й приниження уряду на основі талмудичних учень. 30 березня нацистські газети опублікували заклик до загальнонаціонального бойкоту єврейських крамниць, підприємств, лікарських кабінетів, адвокатських контор. У нацистських відозвах зазначалося, що релігія не має значення, важлива лише раса. Якщо власник крамниці єврей, а його жінка — християнка або навпаки, крамниця вважалася єврейською. Єврейське походження встановлювалося за наявності хоча би 25% єврейської крові або однієї особи з єврейським корінням до третього коліна (бабки чи діда). Спірні випадки розглядав експерт з расових питань Міністерства внутрішніх справ.

У щоденнику повідомляється, що бойкот відбувся 1 квітня 1933 р. і супроводжувався погромами, побиттями та вбивствами євреїв⁴. Однак шведські й німецькі дослідники зазначають, що бойкот проходив протягом щонайменше трьох днів з 1 по 3 квітня⁵. Ізраїльські колеги пояснюють, що офіційно бойкот відбувався лише один день, але були міста, де він продовжувався неофіційно. Приводом стала нібито підтримка німецькими євреями закордонної критики нацистського терору⁶. Болгарська дослідниця Дора Калчева пише про те, що бойкот став реакцією держави на нібито «міжнародний єврейський заклот проти Німеччини»⁷.

На вході до крамниць штурмовики тримали транспаранти з написами: «Хто купує у єврея, — підтримує закордонний бойкот, розорує німецьку економіку». Бойкоту не підлягали лише банківські установи. «Думаю, що ми швидкими темпами рухаємося до Катастрофи, — зазначив філолог. — Вибух станеться, але ми, євреї, напевно заплатимо своїми життями. Усе, що я вважав неприйнятним німцям — жорстокість, несправедливість, лицемірство, масовий психоз до повного одурманення — все це сьогодні тут процвітає»⁸.

Антиєврейська акція змусила багатьох тікати з Німеччини, але в цілому не досягла своєї мети — налаштувати німців проти своїх співгромадян. Подальші події продемонстрували намагання влади заручитися активною підтримкою населення або принаймні її мовчазною згодою. Упродовж наступних років влада, за різними оцінками, прийме від 400 до

2000 антисемітських постанов та законодавчих актів, які поступово обмежать євреїв у громадянських та економічних правах. Після аншлюсу Австрії і приєднання Судет цей процес відбуватиметься й з тамтешніми євреями.

Попри сподівання на те, що нацистська влада не протримається довго, німецькі євреї чітко розуміли, що при її поваленні вона встигне «поховати їх під своїми уламками». В. Клемперер не ідентифікував себе євреєм, а завжди відчував себе німцем. Тому дуже боляче і з сумом сприймав нацистську політику відносно своїх співгромадян, відчував сором за власну країну. За часів гітлерівського режиму перебував у певній «опозиції» до влади, спілкувався з особами єврейського походження, а також німцями, які потайки критикували політику уряду, адже явні висловлювання невдоволення могли обернутися арештом або концтабором.

Бойкот став початком подальших заходів: витіснення євреїв з державних та громадських посад, зокрема вигнання єврейських викладачів з навчальних закладів. Ще наприкінці березня 1933 р. В. Клемперер записав, що нацисти пропонують звільнити всіх єврейських службовців. Ті, своєю чергою, направили листа райхспрезиденту, але відповіді, на його думку, не дочекалися, адже він писав, що ніхто не насмілювався протестувати. Дрезденські студенти не бажали мати справи з євреями, яким заборонили заходити в студентські гуртожитки. До Мюнхенського університету не пускали викладачів єврейського походження. Водночас відомо, що Гінденбург підтримав звернення євреїв-фронтовиків і попросив Гітлера виключити цю категорію ветеранів Першої світової війни з числа тих, на кого мав розповсюджуватися закон. Проте після його смерті, і ця категорія єврейських службовців зазнала дискримінації.

У Дрездені на вході до студентських гуртожитків висів плакат «Якщо єврей пише німецькою, — він бреше!», адже дозволялося писати лише єврейською. Публікації єврейських авторів, написані німецькою, вважалися перекладами. У ніч на 10 травня влада організувала публічне спалення книжок осіб єврейського походження, а також тих авторів, котрі виступали проти ідеології і політики націонал-соціалізму. Акція відбулася в Гамбурзі, Берліні та інших великих містах. Однак у записах В. Клемперера ця подія навіть не згадується.

Викладача хвилювала передчасна відправка на пенсію й отримання невеликих соціальних виплат від держави, попри те, що мав статус ветерана Першої світової війни. Хоча обмеження його прав на роботі відбувалося поступово: спочатку відмовили бути членом екзаменаційної комісії, а звільнили лише за два роки як людину єврейського походження й викладача з низькою наповнюваністю курсу з французької літератури (записалося лише кілька студентів). Ймовірно, молоді люди не бажали

відвідувати лекції єврейського професора через відповідну державну політику.

Відомо, що з осені 1933 євреям заборонили брати участь у культурному житті країни, проте В. Клемперер очевидно цим не переймався. Натомість він почав регулярно занотовувати, як його родичі, друзі, сусіди, знайомі стали серйозно думати про еміграцію — виїзд до Англії, США та Палестини. Проте візи видавали не всім, а лише тим, у кого там були родичі, й емігранти мали певний фінансовий капітал, що дозволяв їм проживати за кордоном. Водночас свій виїзд В. Клемперер уважав недоцільним і передчасним.

Насамперед про еміграцію почали подумувати безробітні євреї з надією краще влаштувати своє життя. Потенційним емігрантам за виїзд із Німеччини потрібно було заплатити податок — 25% від вартості всього проданого майна й до виїзду відмічатися в поліції⁹. До весни 1934 р. країну покинуло близько 50 тис. чоловік — більшість з них не мали німецького громадянства й були вихідцями зі Східної Європи¹⁰. До вересня 1935 р. кількість емігрантів збільшилася до 75 тис. Багато хто виїжджав до Палестини (30 тис.), США та Британії (9 тис.). Дехто шукав прихистку в Австрії та Чехословаччині, але згодом зрозуміли ненадійність і цих країн. У першій хвилі еміграції переважала інтелігенція, зокрема лауреати Нобелівської премії фізик Альберт Ейнштейн і письменник Томас Манн, інші відомі особи¹¹. Натомість Норберт Фрай зазначає, що рівень дискримінації євреїв постійно змінювався, і після завершення перших антиєврейських заходів чимало німецьких євреїв повернулися з еміграції, особливо з Франції¹².

Напередодні Нового 1934 року професор занотував, що відчуває себе самотнім, ізольованим від решти суспільства, без можливості публікувати наукові роботи, але головне, його постійно супроводжував панічний страх втратити роботу, що не покидав його і в лютому 1935 р. Передчуття звільнення все ж справдилися: 2 травня він отримав з Міністерства освіти відповідне свідоцтво і почав пошуки роботи за кордоном, але все виявилось марним. Наприкінці року підвів підсумок своєї «пенсійної епопеї»: «Показовий пункт про те, що євреї-фронтовики нібито звільняються з повним місячним утриманням, як виявилось зовсім не приймається, — це брехня для закордону, як і все, що робить цей уряд. Не передбачається навіть звичний порядок звільнення на пенсію. ...Я маю жити на суму приблизно в 490 RM (райхсмарок). Проте дехто живе і на менші гроші, і ми обійдемося»¹³.

Навесні 1935 р. євреям заборонили служити в армії, відвідувати кінотеатри, ресторани, курорти й басейни. Однак В. Клемперер це жодним чином не коментує. Його хвилювало те, що влітку цькування євреїв

продовжувалося, і посилювалися погромні настрої. Антисемітську кампанію проводила газета «Der Stürmer», закликаючи винищувати євреїв.

На прийняття у вересні 1935 р. «Нюрнберзьких законів» В. Клемперер відреагував так: «Каторжна тюрма за шлюб або позашлюбні інтимні відносини між євреями й німцями, заборона євреям брати на роботу німецьких служниць молодших за 45 років (тобто дітородного віку. — *Авт.*), [потрібен] дозвіл називати себе євреями, заборона громадянства. Омерзіння буквально душить мене»¹⁴. Стан постійної пригніченості, депресії, відчуття страху за своє майбутнє не покидали його в ці важкі місяці. Він знову писав про вибухонебезпечну ситуацію, що склалася в країні, очікував на черговий погром, запроторення в гетто, конфіскації будинку й грошей, тому перебував у стані «отупіння і безвиході».

На початку 1936 р. моральний стан філолога особливо не змінився, адже він чекав від уряду нових переслідувань. Це відчуття посилилося після вбивства єврейським студентом у Давосі німецького агента НСДАП. Історія замовчувалася пресою, оскільки країна готувалася до Олімпійських ігор і псувати імідж на зовнішній арені було необачним. Однак професор інтуїтивно відчував, що німецький уряд все одно «відіграється» на євреях, це лише питання часу. Зрештою так і сталося.

Антиєврейська пропаганда посилювала наступ на світовідчуття німецького суспільства. 1936 р. у пресі продовжували виходити друком статті Юліуса Штрейхера. І В. Клемперер знову запитав себе: чи переживе він Третій Райх? Намагався прояснити для себе антиєврейську позицію лідерів держави й не розумів, чому світ не протидіє цьому. «Гітлер, Геббельс і Розенберг брешуть відносно євреїв. Постійно думаєш, що десь у середині Німеччини все ж мають нарешті пролунати голоси сорому і страху, що має ж прийти протест з-за кордону, де всюди, навіть у союзній Італії, євреї обіймають найвищі посади, але — нічого! Лише захват від Третього Райху та його культури, лише принизливий, повзучий страх перед його військом і погрозами»¹⁵, — з досадою констатував він.

На початку жовтня 1936 р. євреям заборонили користуватися читальними залами публічних бібліотек. «Арійські» бібліотекарі запропонували філологу брати книжки додому або читати їх у залі каталогів.

1937 рік не став винятковим у нагнітанні антисемітської істерії, яку продовжувала проводити газета «Der Stürmer». У вересневому записі В. Клемперер занотував: «Всюди по дорозі таблички „Євреї небажані“, і тепер під час п'ятого з'їзду нацистської партії нове підстьобування ненависті до євреїв. Євреї-де вбивають іспанців, євреї — злочинний народ, усі злочини від євреїв („Штюрмер“, Геббельс). І народ такий дурний, що всьому цьому вірить. ...Проте кожен помовчує, не вилазить, але у своїй масі всі зрештою всьому вірять»¹⁶. У лютому 1938 р. із сумом

знову записав, що більше ніколи не зможе нікому довіряти в Німеччині і як раніше вільно відчувати себе німцем. І для нього, як для багатьох інших асимільованих євреїв, особливо тих, хто народився і виріс у Німеччині, це відчуття втрати Батьківщини стало особистою трагедією.

Загалом 1938 рік став переломним для німецьких євреїв. У березні будинки дрезденських євреїв почали позначати жовтою зіркою Давида з написом «Jude». За місяць з'явився наказ зареєструвати всю власність, вартість якої перевищувала 5 тис. RM. Газета «Der Stürmer» знову повідомила про чергові скоєні євреями ритуальні вбивства, на що професор з іронією жартував, що не здивується, якщо раптом на своєму подвір'ї знайде підкинута дитяче тіло. Такий розвиток подій, що міг викликати нові погроми, вже не здавався йому чимось фантастичним, а межував з гранню реальності.

У серпні 1938 р. з'явилася постанова про обов'язкові єврейські імена. Був виданий список з 185 чоловічих і 91 жіночого імені, якими мусили називати новонароджених дітей. До тих імен, які не мали єврейського походження, потрібно було додавати «Ізраїль» чи «Сара»¹⁷. З цього приводу в щоденнику з'явився наступний запис: «Я зобов'язаний повідомити відділи запису актів громадянського стану міст Ландсберг, Берлін, управління Дольцшена, що моє ім'я «Віктор-Ізраїль». І тільки так я маю підписувати офіційні листи»¹⁸. З часом за недотримання цієї вимоги порушників почали ув'язнювати щонайменше на три тижні.

З 1 жовтня всі єврейські лікарі позбавлялися права «апробації» — державного допуску до роботи як лікаря або фармацевта-аптекаря, права працювати навіть фельдшерами. Людей просто лишали без засобів для існування. Також у паспортах німецьких євреїв почали проставляти червону літеру «J» («Jude»), що значно ускладнювало життя та користування громадськими закладами, установами, наприклад готелями. «Якою б чудовою була Німеччина, якби можливо було, як раніше, відчувати себе німцем»¹⁹, — сумував за минулим В. Клемперер.

Позиція професора, який до цього наполегливо фіксував усі антисемітські події у Німеччині, здається незрозумілою через нефіксацію виселення з Німеччини 17 тис. польських євреїв²⁰ і подій «Кришталевої ночі» 9–10 листопада 1938 р., що між собою пов'язані. Подобиці цих антиєврейських акцій дослідникам відомі. Під час погрому було знищено 7 тис. єврейських крамниць, спалено 191 синагогу, вбито 91 єврея. До концтабору Дахау потрапило понад 10 тис. осіб, майже стільки ж відправили до Бухенвальду й 9 тис. — до Заксенхаузена²¹. Єврейська школярка Ханна Ранд пригадувала, як палили свитки Тори з місцевої синагоги і вона мусила тижнями сидіти вдома, щоб не потрапити під «гарячу руку» погромників²².

Певним шоком для євреїв стала постанова уряду від 12 листопада 1938 р. про накладення на них контрибуції в 1 млрд. RM, як своєрідної плати за нібито вороже ставлення до німців та відшкодування державі збитків унаслідок погромів, що мали місце й після «Кришталеві ночі». Так, 13 листопада у Лейпцигу штурмовики підпалили місцеву синагогу й універмаг. Власника універмагу заарештували за нібито навмисний підпал будівлі та аферу зі страховкою. Відтак справжні причини контрибуції (своєрідного штрафу у вигляді податку на майно) крилися у фінансовій сфері, адже єврейське майно було застраховано, і держава мала їм компенсувати збитки, тому робити це збиралася за рахунок самих же євреїв. В. Клемперер неодноразово консультувався щодо виїзду з країни, але умови, за яких виїзд могли дозволити, його не влаштовували. Він не хотів втрачати своє майно, адже при переїзді міг взяти із собою лише 60 RM на людину і 7,5% від продажу будинку.

Згідно з постановою Міністерства внутрішніх справ з 2 грудня 1938 р. євреям обмежили пересування вулицями населених пунктів, а в День німецької солідарності взагалі заборонили виходити з будинків з 12 до 20 години. Також євреї отримали повну заборону на користування публічними бібліотеками. «Я думаю, що такого жахливого часу в нас не було ніколи, навіть під час [Першої світової] війни»²³, — констатував професор. Частина німців співчувала своїм знайомим євреям, особливо протестанти, але потайки, оскільки боялися за власне життя.

У грудні з'явилася постанова Гімлера про вилучення у євреїв водійських прав із аргументацією, що вони особи неблагонадійні й можуть завдати на дорогах Райху значної шкоди німецьким водіям, і взагалі принижують своєю присутністю на автобанах німецьке водійське співтовариство, оскільки нібито автостради побудовані німецькими робітниками для німців. Про цю постанову В. Клемперер дізнався від знайомих, які, своєю чергою, почули її зі швейцарського радіо. Нервова система євреїв перебувала на грані зриву.

Друзі, знайомі й родичі професора виїжджали до Швеції та Аргентини. У новорічну ніч 1938/1939 рр. філолог підвів підсумок прожитого року. Аналізуючи становище німецького єврейства, записав: «Я не буду квапитися і стверджувати, що ми вже досягли останнього кола пекла. Невідомість, в якій ми перебуваємо, — це ще не найгірше, тому що в ній жевріє надія. Ще один-два місяці, і нас або когось подібного до нас остаточно знищать. Надія виїхати за кордон сумнівна. Ніхто не хоче допомогти»²⁴. Загалом, за період з 1933 по 1939 роки з Німеччини виїхало близько 235 тис. євреїв²⁵.

Початок 1939 р. розпочався з аналізу, на його думку, винятково надуманого й роздутого владою «єврейського питання», якого насправді

ніколи не існувало ані в Німеччині, ані в Західній Європі загалом. До 1933 р. євреї повністю асимілювалися в німецькому суспільстві. В. Клемперер був упевнений, що відстороненість євреїв від німців — це нацистська вигадка, адже між ними ніколи не було такої ворожнечі, як, свого часу, між протестантами й католиками. Німецькі євреї завжди були частиною німецького суспільства, так само, як французькі євреї — частиною французького. Вони заповнили свою нішу в державі і ніколи не викликали зайвого клопоту. Їх було дуже мало серед промислових робітників і майже не спостерігалось серед сільськогосподарського контингенту. Більшість євреїв отримали німецьку освіту й належали до представників інтелектуальної праці. «Якщо їх бажають зараз у масовому порядку позбавити громадянства і змусити працювати лише в сільському господарстві, це точно закінчиться провалом і викличе лише бунти і хвилювання, адже вони залишаться німцями та інтелігентами»²⁶, — міркував професор.

Відтак філолог уважав, що вирішення німецького або західноєвропейського «єврейського питання» можливе лише у випадку виведення з гри «винахідників» цього питання. Східноєвропейські євреї завжди тікали на Захід: рятувалися від бідності або намагалися отримати європейську освіту. Вони створили в Німеччині «нижчий» прошарок населення, і лише одиницям пощастило піднятися «вгору».

Про те, що антисемітська кампанія не вщухала, а підтримувалася черговими лозунгами й висловлюваннями лідерів країни, повідомляє запис від 5 лютого 1939 р.: «Нападки на євреїв постійно посилюються. У своїй промові в рейхстазі від 30 січня Гітлер знову повторив, що всі його вороги — євреї, і погрожував їх знищенням у Європі, якщо накличуть війну проти Німеччини. ... Вхід євреям до ресторанів заборонений. Євреї небажані»²⁷.

У цей же час з'явилася нова постанова про обов'язкову здачу ювелірних виробів і дорогоцінних металів. У березні В. Клемперер отримав з адміністрації ландрату нове посвідчення особи, в якому на першій сторінці стояла велика літера «J», відбитки обох пальців та ім'я: «Віктор-Ізраїль». Терпіти таке приниження довелося не всім. Частина тих, кому вдалося вирватися за кордон, на думку професора, вже мало цікавилися тим, що відбувалося в середині держави. Вони переставали слухати німецьке радіо, обговорювати політику уряду. Для них цей жах уже скінчився. Моральність таких людей він процитував словами французького поета XVIII ст. Андре Шен'є: «коли двері скотобійні за нами замикаються, іншому стаду, яке залишилося зовні, ми не потрібні». Тобто, ті, кому пощастило виїхати за межі країни, долею решти вже не цікавилися.

На думку шведських науковців, з жовтня 1939 р. розпочалася депортація німецьких євреїв до таборів Польщі, зокрема до Любліна²⁸. Однак ізраїльські дослідники зазначають, що перших німецьких євреїв почали вивозити в лютому 1940 р. Систематичні ж масові депортації розпочалися у жовтні 1941 р. Місцем призначення стали міські гетто Лодзя, Варшави, Риги, Ковно й Мінська. З польських гетто німецькі євреї потрапляли до таборів смерті, зокрема до Аушвіца, з інших — їх вивозили на розстріл. Багато хто помирав від голоду та епідемій²⁹. З цього приводу наприкінці жовтня 1941 р. та в січні 1942 р. професор ще напише: «Євреїв вивозять до Польщі, без нічого, їдуть голі та босі. Тисячі вивозяться з Берліна до Лодзя. ...Ходять чутки, що нібито евакуйовані євреї десь біля Риги були висаджені з вагонів і тут же на місці розстріляні»³⁰.

Єврейська община надіслала філологу лист-запрошення на членство. Однак однозначної відповіді професор довго не давав, а сподівався на підтримку з боку своєї протестантської церкви. Її священники допомагали євреям-християнам, зокрема берлінський теолог Генріх Грюбер. Хоча очолювана ним організація не мала достатніх матеріальних і фінансових ресурсів, а сам він зазнавав переслідувань, побував у нацистських концтаборах. У той же час протестантських священників єврейського походження міська влада заборонила ховати на євангелістських цвинтарях. Допомогати євреям намагалися й американсько-єврейські комітети, але переймалися долею лише віруючих (ортодоксальних) осіб.

Державна антиєврейська політика посилювалася. У листопаді 1939 р. В. Клемперер записав, що для євреїв збільшили податок на майно з 20% до 25% за умови розміру статку понад 10 тис. RM. Більше того, євреї щорічно мали щедро жертвувати гроші до благодійного фонду «Зимова допомога», що опікувався збіднілими співвітчизниками: влаштував свята, благодійні обіди, роздавав матеріальну і фінансову допомогу. Також євреї платили податок на утримання єврейської общини. На користь родин фронтовиків з єврейських продовольчих талонів почали відрізати картки на пряники та шоколад. Остання подія була пов'язана з тим, що всі ландрати, голови общин, господарі крамниць і торгівельних лавок отримали наказ про заборону Міністерства з питань продовольства та сільського господарства продавати євреям вироби з шоколаду й какао, а також різноманітну пряничну продукцію. У євреїв почали відбирати картки на одяг, який вони могли купити лише за наявності спеціального дозволу від общини.

До 1 квітня 1940 р. родина професора мала звільнити власний будинок, адже євреїв суттєво обмежили в користуванні квадратними метрами. Оскільки його дружина була «арійкою», то їм дозволили займати дві окремі кімнати в «єврейських будинках», адже проживати разом

в одній кімнаті було заборонено. Свій будинок В. Клемперер міг здати в оренду, продати або просто зачинити. Поміркувавши, він вирішив здати будинок з присадибною ділянкою в оренду одному німецькому торговцю терміном на 2 роки, проте договір оренди уклала община, і без її дозволу він не мав права його розірвати. Більше того, орендатор мав першочергове право купівлі будинку за фіксовану ціну, встановлену общиною. Примусове переселення євреїв до спеціальних будинків означало, поперше, їх розміщення і концентрацію у «відкритому гетто» з метою ефективного нагляду/контролю з боку влади та єврейської общини, а, по-друге, надавало німцям можливість фактично за безцінь придбати залишене єврейське майно. «Нацисти хочуть, щоб євреї продали свої приватні будинки «добровільно» і тим самим позбутися процедури їх примусової експропріації»³¹, — міркував філолог.

Із 1 січня 1940 р. дрезденським євреям обмежили вільну закупівлю продуктів у місті. Вони мали отоварюватися лише в спеціально відведених крамницях свого району, тобто в районі свого гетто й не «вештатися» містом. Напевно, це було продиктовано тим, щоб максимально запобігти контактам з «арійцями». Наказ про виокремлення спеціальних продовольчих магазинів і торговельних точок для обслуговування євреїв з'явився ще 13 вересня 1939 р.

Попри значні утиски, родина професора поступово перестала думати про еміграцію. Своє рішення залишитися в Німеччині він пояснив так: «Я весь час говорю собі: або я переживу цю війну, тоді мені не потрібно буде виїздити, або я її не переживу, тоді мені тим більше не потрібно буде виїздити, а під час війни я все рівно виїхати не зможу»³². З 23 серпня 1941 р. (за іншими даними — з жовтня) еміграція німецьких євреїв була призупинена і В. Клемперер знову зазначив: «Доля вирішить нашу участь. Нам залишається лише підкоритися. Під час війни виїхати вже не зможемо, а після війни — вже не знадобиться»³³. Загалом з території «Старого Райху» до кінця жовтня 1941 р. виїхало 360 тис. євреїв³⁴.

Ще у жовтні 1940 р. з'явилися нові обмеження: євреям заборонили користуватися приватними абонентами при бібліотеках, що видавали книжки на дім. Наприкінці лютого 1941 р. В. Клемперера зобов'язали протягом тижня продати свою машину, адже для євреїв уже протягом року діяла заборона мати власний автотранспорт. Загалом про німецько-єврейські стосунки він висловився так: «Усі на світі бояться, що на них впаде навіть незначна підозра у симпатіях до євреїв, і цей страх, як мені здається, весь час збільшується»³⁵.

До вересня 1941 р. філолог отримував державні дотації через низький дохід. Вибір продуктів харчування за картками був обмежений, тому родина деякий час користувалася ресторанним меню. Хоча поступово і в

ресторанах їжа стала мізерною, надто дорогою, і вони були змушені двічі на тиждень готувати самі.

Чутки, що ходили єврейським середовищем про носіння «зірки Давида», справдилися. Дорослі мали носити її на лівому боці грудей. Відповідна постанова набула чинності у вересні 1941 р. Нашивки продавала єврейська община. Також євреям заборонили покидати межі міста, користуватися автобусами. Дозволили їздити трамваями, але стояти на передньому майданчику. Все це дуже сильно вплинуло на стан здоров'я людей, почастишали істерики і серцеві напади.

Як зазначають шведські дослідники, загалом настрої у німецькому суспільстві постійно змінювалися. Більшість німців або підтримували намагання уряду очистити Німеччину від євреїв, або залишалися до них байдужими, коли почалися депортації євреїв, контакти між ними були практично повністю розірвані³⁶. Проте дана думка є дискусійною з огляду на те, що фіксував професор про німецько-єврейські стосунки.

Депортацію євреїв до концтаборів та гетто В. Клемперер називає «евакуацією», і це не дивно, оскільки відповідна термінологія була поширеною в нацистській Німеччині й затверджена Ванзейською конференцією з метою нерозголошення правдивої інформації щодо подальшої долі євреїв та уникнення зайвої паніки. Майно тих, кого відправляли етапом, конфісковували для продажу на аукціоні. Ніхто з людей точно не знав, кого, коли і куди будуть вивозити. Ешелони вирушали нерегулярно, інколи депортації переносилися на невизначений термін.

Початок депортацій викликав хвилю занепокоєності за кордоном. Дехто зі знайомих професора отримав від родичів з США кубинські візи і проплачені проїзні квитки, але їм це вже не допомогло. Німеччина перестала видавати закордонні паспорти або видавала лише тим, кому виповнилося 60 років. Аналізуючи питання еміграції, В. Клемперер знову, в черговий раз, сам себе втішав. «Ми залишаємося, — писав він. — Якщо ми поїдемо, ми врятуємо наші життя, але будемо до кінця своїх днів залежними й бідними. Якщо ми залишимося, наше життя буде під загрозою, але ми збережемо шанс на достойне існування, якщо, звичайно, виживемо. Одне втішає: від'їзд все рівно неможливий, і від нас тут нічого не залежить. Все вирішує доля. Якщо б ми, наприклад, навесні переїхали жити до Берліна, вже були б де-небудь у Польщі»³⁷.

На початку грудня 1941 р. В. Клемперера дуже турбувала запланована общиною примусова інвентаризація єврейського майна, оскільки вважав, що в майбутньому відбудеться його подальша конфіскація та депортація власників. Після подачі інвентарної декларації він чекав на домашній обшук і думав, як сховати щоденник, щоби не потрапити до концтабору. Тому переховував записи в «арійських» родичів дружини.

Взимку 1941/1942 рр. нацисти розгорнули кампанію збору теплих речей. «Арійці» мали віддавати їх «добровільно», у євреїв хутрянні та вовняні речі конфісковували. У січні 1942 р. В. Клемперер радісно записав: «Ура, я живу! Оголошена евакуація тутешніх євреїв, за виключенням тих, кому понад 65 років; тих, хто нагороджений Залізним Хрестом 1-го ступеня; тих, хто проживає у «змішаних» шлюбів, навіть якщо немає дітей»³⁸. Ймовірно, запис пов'язаний з рішенням Ванзейської конференції, у протоколі якої зазначалося, що євреї понад 65 років евакуації на Схід не підлягали, їх мали виселити в «гетто для старців» (Терезієнштадт). Перевага надавалася тим, хто отримав важкі поранення під час Першої світової і тим, хто мав «Залізний Хрест 1-го ступеня»³⁹.

Депортації також не підлягали дрезденські євреї, у тому числі зі «змішаних» шлюбів, в яких усі або хоча б один із подружжя працював на воєнному концерні «Цейс-Ікон». Робоча сила підприємства поповнювалася за рахунок примусової трудової повинності та арештованих гестапо людей. Навесні 1942 р. на заводах концерну працювали (як у денну, так і в нічну зміну) діти 15–16 років, адже закон про захист підлітків для євреїв був скасований. У червні почастішали випадки виходу заміж єврейських жінок за робітників концерну, щоб уникнути відправки до концтаборів Польщі.

У березні 1942 р. професор у щоденнику записав: «Сьогодні в газеті оголошено про скорочення норм на хліб, м'ясо, жири (до 1/2 фунта хліба, 100 г м'яса на тиждень, 250 г жиру на місяць). І це в момент великої нестачі овочів і картоплі! Люди перебувають у пригніченому стані. Постійне недоїдання. Тепер мені рідко випадає наїстися досита. ...Міняємо маргаринові талони на хліб. Повна відсутність картоплі. Сьогодні Єва (дружина. — *Авт.*) вчила мене готувати брукву. Мерзну в неопаленій кімнаті»⁴⁰. У травні родина харчувалася залишками хліба й картоплі завдяки допомозі від знайомих «арійців», які віддали свої «хлібні» талони. Під час чергового обшуку поліція забрала всі запаси масла і хліба, вилила молоко. Згодом для дорослих євреїв узагалі скасували картки на молоко, а з січня 1943 р. почали видавати молочні продукти лише дітям до 6 років.

На початку червня 1942 р. морально-психологічний стан В. Клемперера не змінився. Він писав про те, що всі вигадані нацистами заборони — ніщо, порівняно із загрозою домашнього обшуку, знущань, побиття, тюрми, концтабору й насильницької смерті. Його родина виживала за рахунок «подачок» від добрих людей, зокрема знайомі «арійці» допомагали їм картоплею. Після походу за покупками дружина поверталася майже або зовсім з пустими руками.

Домашні обшуки й відвідини євреїв гестапівцями почастішали. Виїзд єврейських лікарів до своїх пацієнтів власним автотранспортом дозво-

лявся лише вночі та й то в найтяжчих випадках. Зазвичай на виклики виїздили медсестри. З 30 червня в місті закрилися всі єврейські школи, було заборонено давати учням приватні уроки. Єврейські родини, окрім «змішаних шлюбів», мали обов'язково здати всі електроприлади й грамофони.

Єврейських продовольчих карток для нормального харчування не вистачало, їх кількість була обмежена. Зменшилися норми видачі продовольства для єврейських дітей на м'ясо, хліб, цукор, какао, фрукти. У липні євреям, у т. ч. зі «змішаних шлюбів», повністю заборонили купувати або передплачувати будь-які німецькі друковані видання. Почали арештовувати навіть за ненавмисне прикриття єврейської зірки. Підводячи підсумки урядової антисемітської політики за останні три роки, професор зазначив: «Влітку 1940 р. нам були доступні далекі екскурсії, влітку 1941 р. — хоча би піші прогулянки і їжі вдосталь. Влітку 1942 р. — дружина бігає по місту, щоб хоча би щось купити, а я живу, як у полоні, і ми обоє сильно голодуємо. Я щоденно ставлю собі питання: чи переживу я наступне літо 1943 р.? Адже всіх чоловіків з нашого єврейського будинку вже немає в живих»⁴¹.

У цей час дрезденських євреїв почали масово відправляти в табір Терезіна у Північній Богемії, що мав репутацію пересильного місця на шляху до таборів знищення. З цим був пов'язаний і новий ріст самогубств серед єврейського населення. Для кожного єврейського транспорту нацисти завчасно планували «запасних» кандидатів, оскільки гестапо не сумнівалося, що обов'язково буде якась кількість самогубств.

Серед євреїв точилися розмови про неминучий для них кінець, якщо гітлерівський режим не зазнає краху найближчим часом. Люди поступово виснажувалися, впадали в апатію і мріяли лише про одне — вижити. У новорічну ніч 1942/1943 рр. В. Клемперер підвів невтішні підсумки антиєврейської політики в Німеччині: «Із їжі: картопля й капуста. Усі, з ким ми зустрічали минулий Новий рік, стерті з лиця землі, померли, вбиті, наклали на себе руки, відправлені на загибель. Цей 1942 рік із усіх 10 років під владою нацистів був найгіршим. Нас піддавали все новим приниженням, переслідуванням, образам, таврували ганьбою. Кожного дня ми відчували смертельну загрозу. Коли настане кінець війни і цьому режиму, визначити важко. ... У глибині душі я відчуваю безнадійність. Я навіть не здатен уявити собі, що зможу коли-небудь жити без зірки, як вільна людина й у відносно нормальних матеріальних умовах»⁴².

На початку січня 1943 р. євреям місцевого заводу «Цейс-Ікон» оголосили про масове звільнення. Попри те, що керівництву підприємства минулого року вдалося відстояти перед владою своїх єврейських робітників й уникнути їх відправки до концтаборів Польщі, вже на початку

цього року євреїв примусово почали звільняти з роботи через запровадження нового закону, який забороняв використовувати їхню працю на німецьких оборонних підприємствах. Звільнених дрезденських євреїв община через місцевий муніципалітет намагалася влаштувати на іншу роботу, зокрема на залізничний транспорт. Проте загроза відправлення до концтаборів залишалася.

У Дрездені діяв табір Хелленберг, до якого звозили немісцевих євреїв, зокрема хемницьких. Наприкінці лютого 1943 р. табір був реорганізований у поліцейську тюрму. В ніч з 2 на 3 березня всіх в'язнів табору повантажили до вагонів для худоби й доправили до Аушвіца. Після селекції більша частина німецьких євреїв прямо з платформи була відправлена в газові камери. У цей же час усіх дрезденських євреїв мали вивезти в чергову «евакуацію», і В. Клемперер радів від того, що не чіпали «змішані шлюби», і він все ще живий. У середині квітня писав: «Я все ще не заарештований, нас поки що не виганяють з квартири і поки що не мобілізують виконувати трудову повинність»⁴³. Однак це виявилось явищем тимчасовим. За три дні його відправили на фірму «Віллі Шлютера» фасувати трав'яний чай.

Поряд з євреями працювали «арійські» жінки і ставилися до них досить доброзичливо, гуманно. Більше того, знайомі дружини допомагали родині продуктами харчування і талонами на кофе. Проте на вулицях міста побутовий антисемітизм все ж відчувався. Євреям часто плювали вслід. У травні 1943 р. на підприємстві, де працював професор, навіть відбувалися дискусії з цього приводу. Робітники намагалися поміж собою з'ясувати: наскільки німецьке суспільство «заражене» антисемітизмом? Одні висловлювали думки, що він характерний для всіх класів, є вродженим, всеохоплюючим, незламним. Інші не погоджувалися з таким формулюванням, а запевняли, що антисемітизм притаманний лише освіченим верствам суспільства, а не простим робітникам.

Наприкінці жовтня 1943 р. «фабрика Шлютера» закрилася. Єврейських робітників перевели на картонну «фабрику Шварца», де ставлення до них було далеко не таким лояльним, як на попередньому місці роботи. Господар не видавав додаткових продуктових талонів за довготривалу зміну в 10 год.

Під час нальотів союзної авіації на підприємствах Дрездена почали запроваджувати заняття з протиповітряної оборони і пожежної безпеки. З 15 січня 1944 р. вийшли нові поштові правила. Для міжнародного листування необхідно було в поліції отримати дозвіл — спецкартку, яку євреям не видавали. Між німцями точилися розмови про закінчення війни і ставлення до євреїв, з якими поводитися «занадто суворо, адже вони тяж люди». Родина Клемперерів продовжувала товаришувати з німцями-

антинацистами, які їм співчували і підтримували продуктами харчування (картоплею, сухими овочами, консервацією).

Працюючи вже на новій фабриці, професор продовжив фіксувати настрої серед робітників. «Якщо брати людей окремо, — писав він, — то без сумніву, 99% як жіночого, так і чоловічого персоналу налаштовані антинацистські, здатні на дружні почуття до євреїв, ненавидять війну й втомилися від тиранії. Але їх стримує страх перед 1% тих, хто залишається вірним Гітлеру й уряду, страх перед в'язницею, смертю, калею»⁴⁴. Пропрацювавши чотирнадцять місяців, В. Клемперер вирішив зробити собі довідку про поганий стан здоров'я і у червні 1944 р., попри заборону звільняти працездатних осіб до 65 річного віку, все таки добився звільнення від трудової повинності.

Восени 1944 р. серед дрезденських євреїв зі «змішаних» шлюбів і напівкровок ходили постійні чутки про розлучення «змішаних пар» та ймовірну відправку в концтабір Бухенвальд, як це зробили з євреями інших розбомблених міст. Крім того, вони панічно боялися, що їх чекає доля польських, угорських, балканських євреїв, яких перед відступом німецьких військ вбивали. Професор знав про масові розстріли і знищення газом.

Через постійні нальоти й значні руйнування, реальну можливість оточення міста союзними військами, місцевій владі, яка доживала свої лічені місяці/тижні, вже було не до євреїв. Евакуація працездатних мешканців Дрездена розпочалася в лютому 1945 р., з метою риття окопів і підготовки оборони міста. Від примусових робіт звільнялися родини, чий сини загинули під час Першої світової війни або мали державні нагороди (Залізний Хрест 1-го ступеня), важкохворі.

Євреї сильно панікували, очікували смерті, знову з'явилися розмови про самогубство. Почали зривати з себе «зірку Давида», щоби приховати свою національність і вижити. Навіть намагалися непомітно виїхати з міста разом із німецькими та іншими біженцями, відступаючими військами. Родина Клемперерів переховувалася в Баварії до її зайняття американськими військами, мешкала в покинутих сільських будинках, а після підписання Німеччиною капітуляції, повернулася до зруйнованого Дрездена.

Щоденникові нотатки В. Клемперера дають змогу зробити певні узагальнення щодо внутрішньої антисемейської політики нацистського уряду, настроїв громадян тощо. Записи підтверджують вже відому інформацію про: 1) моральні та фізичні страждання німецьких євреїв часів гітлерівського режиму, їх значну правову дискримінацію; 2) довоєнну політику уряду щодо витіснення єврейства з суспільно-економічного життя країни, його ізоляцію в гетто та концтаборах, примус до

еміграції; 3) зміни у военний час вектору внутрішньої політики на їх депортацію за межі Райху, а згодом і ліквідацію чистокровних євреїв.

Записи доповнюють і деталізують інформацію про: 1) особливості становища євреїв зі «змішаних шлюбів», які почувалися привілейованіше за інші категорії населення, депортації на Схід не підлягали особливо ті з них, хто мав заслуги перед Батьківщиною; натомість усіх працездатних осіб залучали до виконання трудової повинності на благо Німеччини; 2) посилення антиєврейських настроїв у суспільстві після запровадження носіння «зірки Давида», хоча ставлення дорослого населення до своїх єврейських співгромадян не можна назвати «тотально антисемітським» (окрім держслужбовців); 3) наші знання та уявлення про фінансово-економічні обмеження євреїв (користування рухомим/нерухомим майном, оподаткування), діяльність єврейської общини, різних громадських організацій, що допомагали знедоленим, мігрантські настрої євреїв (причини залишення чи виїзду з Німеччини), їх морально-психологічний стан (зокрема причини вчинення самогубств) тощо.

¹ Клемперер В. Свидетельствовать до конца. Из дневников 1933–1945 гг. [пер. с нем.]. — М.: Прогресс, 1998. — 239 с.

² Суковатая В. «Тоталитарный язык» как один из инструментов Холокоста: исследования нацистского бессознательного в работах Виктора Клемперера // Проблемы истории Голокоста (Дніпропетровськ). — 2015. — Вип. 7. — С. 85–97.

³ Грицак Я. Голокост. У кн.: Життя, смерть та інші неприємності: статті та есеї. — Вид. 3-тє. — К.: Грані, 2011. — С. 118–135; Його ж. Незрозумілий Голокост // Сучасні дискусії про Другу світову війну: збірник наук. статей та виступів українських і зарубіжних істориків. — Львів: ЗУКЦ, 2012. — С. 82–89.

⁴ Клемперер В. Вказ. праця. — С. 14.

⁵ Брухфельд С., Левин П. Передайте об этом детям вашим. История Холокоста в Европе 1933–1945 гг. — М.: Текст, 2000. — С. 20; Фрай Н. Государство фюрера: национал-социалисты у власти. Германия, 1933–1945 гг. [пер. с нем.]. — М.: РОССПЭН, ГИИМ, 2009. — С. 137.

⁶ Гутман И., Галиль Н. Катастрофа и память о ней / Пер. с иврита, с добавлением материалов об истории советского еврейства под ред. И. Абрамской. — Иерусалим: Яд Вашем, 2007. — С. 18.

⁷ Калчева Д. Холокост в Третия Райх и неговите съюзници. — София: Дими-99, 2008. — С. 6.

⁸ Клемперер В. Вказ. праця. — С. 16.

⁹ Там само. — С. 23.

¹⁰ Гутман И., Галиль Н. Вказ. праця. — С. 31.

¹¹ Калчева Д. Вказ. праця. — С. 10–11.

¹² Фрай Н. Вказ. праця. — С. 135.

¹³ Клемперер В. Вказ. праця. — С. 48.

¹⁴ Там само. — С. 45.

¹⁵ Там само. — С. 62.

- ¹⁶ Там само. — С. 70.
- ¹⁷ Калчева Д. Вказ. праця. — С. 16.
- ¹⁸ Клемперер В. Вказ. праця. — С. 78–79.
- ¹⁹ Там само. — С. 78.
- ²⁰ Брухфельд С., Левин П. Вказ. праця. — С. 20; Гутман И., Галиль Н. Вказ. праця. — С. 26.
- ²¹ Калчева Д. Вказ. праця. — С. 18.
- ²² Тропою памяти: Учебное пособие по преподаванию истории Катастрофы (Шоа) / Авт.-сост. Маша Полак-Розенберг, Калман Нотариус. — Иерусалим: Яд Вашем, 2012. — С. 26.
- ²³ Клемперер В. Вказ. праця. — С. 85.
- ²⁴ Там само. — С. 90.
- ²⁵ Гутман И., Галиль Н. Вказ. праця. — С. 41.
- ²⁶ Клемперер В. Вказ. праця. — С. 91.
- ²⁷ Там само. — С. 93.
- ²⁸ Брухфельд С., Левин П. Вказ. праця. — С. 20.
- ²⁹ Транспорт. История одной депортации / Под ред. Ирит Абрамской. — Иерусалим: Яд Вашем, 2011. — С. 10.
- ³⁰ Клемперер В. Вказ. праця. — С. 129, 136.
- ³¹ Там само. — С. 105.
- ³² Там само. — С. 113.
- ³³ Там само. — С. 126.
- ³⁴ Музей-меморіал «Будинок Ванзейської конференції». [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.ghwk.de/fileadmin/user_upload/pdf-wannsee/ukrain/text-zum-protokoll.pdf
- ³⁵ Клемперер В. Вказ. праця. — С. 118.
- ³⁶ Брухфельд С., Левин П. Вказ. праця. — С. 21.
- ³⁷ Клемперер В. Вказ. праця. — С. 132.
- ³⁸ Там само. — С. 137.
- ³⁹ Музей-меморіал «Будинок Ванзейської конференції». [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.ghwk.de/fileadmin/user_upload/pdf-wannsee/ukrain/text-zum-protokoll.pdf
- ⁴⁰ Клемперер В. Вказ. праця. — С. 142.
- ⁴¹ Там само. — С. 161.
- ⁴² Там само. — С. 172, 174.
- ⁴³ Там само. — С. 182.
- ⁴⁴ Там само. — С. 200.

REFERENCES

1. Abramskaja, I. (Ed.). (2011). *Transport. Istorija odnoj deportacii*. Ierusalim: Jad Vashem [in Russian].
2. Bruhfel'd, S., & Levin, P. (2000). *Peredajte ob jetom detjam vashim. Istorija Holokosta v Evrope 1933-1945 gg*. Moskva: Tekst [in Russian].
3. Fraj, N. (2009). *Gosudarstvo fjurera: nacional-socialisty u vlasti. Germanija, 1933–1945 gg*. Moskva: ROSSPJeN, GIIM [in Russian].
4. Gutman, I., & Galil', N. (2007). *Katastrofa i pamjat' o nej*. Ierusalim: Jad Vashem [in Russian].

5. Hrytsak, Ya. (2011). *Holokost. Zhyttia, smert' ta inshi nepryiemnosti: statti ta esei* (pp. 118–135). (3d ed.). Kyiv: Hrani [in Ukrainian].
6. Hrytsak, Ya. (2012). *Nezrozumilyj Holokost. Suchasni dyskusii pro Druhu svitovu vijnu: zbirnyk nauk. statej ta vystupiv ukrains'kykh i zarubizhnykh istorykiv* (pp. 82–89). L'viv: ZUKTs, 2012 [in Ukrainian].
7. Kalcheva, D. (2008). *Holokost v Tretija Rajh i negovite s'juznici*. Sofija: Dimi-99 [in Bulgarian].
8. Klemperer, V. (1998). *Svidetel'stvovat' do konca. Iz dnevnikov 1933–1945 gg.* Moskva: Progress [in Russian].
9. Muzej-memorial Budynok Vanzejs'koi konferentsii. Retrieved from http://www.ghwk.de/fileadmin/user_upload/pdf-wannsee/ukrain/text-zum-protokoll.pdf [in Ukrainian].
10. Sukovataja, V. (2015). Totalitarnyj jazyk kak odin iz instrumentov Holokosta: issledovanija nacist'skogo bessoznatel'nogo v rabotah Viktora Klemperera. *Problemy istorii Holokostu*. (Vyp.7, pp. 85–97). Dnipropetrovs'k [in Russian].
11. *Tropaju pamjati: Uchebnoe posobie po prepodavaniju istorii Katastrofy (Shoa)*. (2012). Ierusalim: Jad Vashem [in Russian].